

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*

**ΕΠΑΙΝΟΣ ΣΤΟΝ ΣΤΑΥΡΟ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ:
ΗΘΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ¹**

Η προβληματική, που διαλαμβάνεται στο έργο του Σ. Ζουμπουλάκη, στηρίζεται σε δύο πυλώνες: τον Θεό και τον Λόγο. Ως εκ τούτου, ο Σταύρος Ζουμπουλάκης μελετά συστηματικώς τον Λεβινάς, αλλά και τη Σιμόν Βέιλ, τον Πωλ Ρικέρ και τον Γιούργκεν Χάμπερμας, τον Γκύντερ Άντερς και τον Μισέλ Φουκώ. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η σύνδεση, την οποία επιχειρεί ο Σταύρος Ζουμπουλάκης, ανάμεσα στο μεσσιανικό στοιχείο και τον πολιτικό στοχασμό. Αυτή η σύνδεση δεν προβάλλεται ως αυτονόητη, αλλά ως επίδικο ζήτημα που, συχνά, καθορίζει τη σχέση της πολιτικής με τις πιθανές και υπό διερεύνηση μεταφυσικές της υποστρώσεις. Στην αιχμή αυτού του ζητήματος, ο Σταύρος Ζουμπουλάκης αναγνωρίζει την κρισιμότητα του ερωτήματος του Λεβινάς: «Τι να πεις για τη μεσσιανική ελπίδα, για την προσδοκία εκπλήρωσης της μεσσιανικής ειρήνης, μετά το Ολοκαύτωμα, μετά την εβραϊκή γενοκτονία;». Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης, θεωρεί αυτό το ερώτημα οδηγό για την πορεία του στοχασμού, ο οποίος κινείται ανάμεσα στον ηθικοπολιτικό προβληματισμό και τη δικαίωση ή την τραγική διάψευση μεταφυσικών προσδοκιών. Για να αντιμετωπίσει το ερώτημα, στρέφεται στην ανάλυση και την κριτική πραγμάτευσή του από τον Λεβινάς. Ο τελευταίος ορίζει το Αουσβιτς ως βαθιά κρίση αφορώσα την ίδια τη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό. Ο Λεβινάς ορίζει το πρόβλημα που αναφέρεται από αυτή την κρίση με ορίζουσα έννοια την έννοια της υπόσχεσης. Η λύση που προκρίνει ο Λεβινάς είναι αποτελεσματικώς απλή: μπορεί κανείς να παραμείνει Εβραίος, χωρίς αυτή του η αφοσίωση να ανάγεται «στην υπόσχεση που δόθηκε στον Ισραήλ». Η έννοια της υπόσχεσης, σε συνδυασμό με την ιδέα ενός μεσσιανικού τέλους και δικαίωσης της ιστορίας, θέτει ως πρόβλημα το αν η πολιτική πράξη και το αξιακό της περιεχόμενο έχουν ανάγκη από μια τελική δικαίωση. Πρέπει

---

* Ο Στέφανος Δημητρίου είναι Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

1. Το κείμενο είναι η ομιλία του συγγραφέα του («Επαινος προς τον τιμώμενο»), που εκφωνήθηκε κατά την τελετή αναγόρευσης – ύστερα από πρόταση του συγγραφέα του κειμένου – του Σταύρου Ζουμπουλάκη σε Επίτιμο Διδάκτορα του Τμήματος Φ.Π.Ψ. του Πανεπιστημίου μας, η οποία έγινε την Τετάρτη 20 Μαΐου 2015 στην Αίθουσα Τελετών του Πανεπιστημίου.

να πιστεύουμε σε έναν ορισμένο σκοπό της πολιτικής; Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι η ιδέα του μεσσιανικού εξαντλείται στην ουσιώδη σχέση ανάμεσα στην ιστορία και την πολιτική και τις πολυδύναμες εκδηλώσεις αυτής της σχέσης. Για τον Λεβινάς, το πεδίο στο οποίο δοκιμάζεται η μεσσιανική ιδέα είναι πρωταρχικώς η ίδια η εσωτερικότητα. Η τελευταία, όμως, είναι αναγνωρίσιμη και, συχνά, αποτυπούμενη με έντονο τρόπο και ανεξίτηλα σημάδια στο κοινό σώμα ιστορίας και πολιτικής. Ο φιλοσοφικός στοχασμός του Λεβινάς ενδιαφέρει τόσο πολύ τον Σταύρο Ζουμπουλάκη, όχι μόνο λόγω των παραπάνω ερωτημάτων, αλλά και επειδή στο πεδίο αυτής της δοκιμασίας, όπως περιγράφηκε λίγο πιο πριν, δοκιμάζεται η ίδια η ιδέα και η αξία της ηθικής ελευθερίας. Το αρχικό πρόβλημα, σε σχέση με το Ολοκαύτωμα και τη μοναδικότητά του, απολήγει στο μείζον ερώτημα του ηθικού-φιλοσοφικού στοχασμού, σε σχέση με τη δυνατότητα, τα όρια και τη δοκιμασία της ηθικής ελευθερίας, ιδίως όταν αυτή η δοκιμασία αγγίζει ή και υπερβαίνει τα όρια μεταφυσικών προσδοκιών: μπορούμε να είμαστε ηθικά ελεύθεροι, χωρίς καμία μεταφυσική προσδοκία για τη λύτρωση αυτού του κόσμου; Εάν ναι, ποιους άλλους αφορά αυτή η ηθική μας ελευθερία, εκτός από εμάς τους ίδιους; Ποια ανθρωπότητα μπορεί και αξίζει να είναι ηθικώς ελεύθερη;

Στο πεδίο της προβληματικής, που ορίζουν τα ανωτέρω ερωτήματα, αναδεικνύεται το ζήτημα της ηθικής ευθύνης. Ωστόσο, το κρίσιμο ερώτημα για τον Σταύρο Ζουμπουλάκη δεν είναι το πώς θα περιγράψουμε την έννοια της ηθικής ευθύνης ως ζήτημα, αλλά το να αναρωτηθούμε σε ποια περίπτωση, σε ποια νοηματική συνάφεια η ηθική ευθύνη αποτελεί ζήτημα. Προκειμένου να προσδιοριστεί η ηθική ευθύνη ως ζήτημα, είναι αναγκαίος ο ουσιώδης συσχετισμός της με την έννοια της ηθικής ελευθερίας. Εδώ ίσως ανευρίσκονται και τα όρια του ηθικού και ανθρωπολογικού στοχασμού του Λεβινάς, σε σχέση με τον βαθμό του συσχετισμού αυτού του στοχασμού με την ηθική-φιλοσοφική προβληματική του Σταύρου Ζουμπουλάκη. Ο Λεβινάς πράγματι ενδιαφέρεται για την έννοια της ηθικής ελευθερίας και της ηθικής ευθύνης. Η τελευταία, όμως, ορίζεται, σχεδόν αποκλειστικώς, ως ασύμμετρη σχέση με τον Άλλον. Στο πλαίσιο αυτής της ασυμμετρίας δεν υπάρχει θέση για την αμοιβαιότητα. Είμαστε, δηλαδή, φορείς της ευθύνης εμείς οι ίδιοι, μη διερωτώμενοι για το πώς έχουν τα πράγματα από την πλευρά των άλλων ανθρώπων. Από την άλλη, ο διερωτώμενος για τη σχέση ηθικής ελευθερίας και ηθικής ευθύνης, Σταύρος Ζουμπουλάκης, πιστεύει ότι ο συσχετισμός δεν εξαντλείται μόνο στην εσωτερικότητά μας. Η σχέση ηθικής ελευθερίας και ηθικής ευθύνης αφορά και τον δημόσιο χώρο. Είναι μία από τις ουσιαστικές και καθοριστικές παραμέτρους που ορίζουν το πολυπαραμετρικό σύστημα της πολιτικής δημοσιότητας. Αυτή η σχέση σμιλεύει ένα μέρος από τα χαρακτηριστικά της δημοκρατικής, πολιτικής συμμετοχής, δηλαδή έχει ορισμένη διαπλαστική ισχύ ως προς τη μορφή που παίρνουν τα δημόσια πράγματα. Άλλωστε, σε περιόδους βαθιά αξιακής-πολιτικής κρίσης, όπως η εμφάνιση του ναζισμού στην Ευρώπη, αλλά και η επανεμφάνισή του, οι εκδηλώσεις αυτής της κρίσης δεν μπορούν παρά να συνάπτονται με δύσκολα και αιχμηρά ηθικά διλήμματα. Σε αυτό το σημείο η φιλοσοφική

προβληματική συνυφίνεται ουσσιωδώς με τον ηθικό στοχασμό, ως προς τη σχέση ηθικής ελευθερίας και ηθικής ευδύνης, αλλά με την ζωντανή, γυμνή πολιτική δράση και συμμετοχή. Πολύ συχνά, άλλωστε, η απίσχνασή της θεωρείται εξηγητικός λόγος για την επανεμφάνιση φαινομένων, όπως ο νεοαζιζμός, τα οποία θέτουν εν κινδύνων τους όρους και της προϋποθέσεις της πολιτικής μας ύπαρξης, αλλά και της ευσύντακτης και δικαιοκρατικής, πολιτικής μας συνύπαρξης.

Όλα τα παραπάνω ορίζουν ως πεδίο σύστασης προβλημάτων, στο έργο του Σταύρου Ζουμπουλάκη, την ηθική και πρακτική φιλοσοφία, το πρακτικό και δικαιοκρατικό περιεχόμενο της πολιτικής φιλοσοφίας, αλλά και τη διακρίβωση των της συνάφειας και των διαφορών, της εγγύτητας και της απόκλισης, δηλαδή το ζήτημα των ορίων της σχέσης τους με την προβληματική περί τη θρησκεία και τη σχέση της με τη δημοκρατία.

III.

Πώς αποτυπώνεται ο προβληματισμός γύρω από τη σχέση ηθικής ελευθερίας, ηθικής ευδύνης και δημόσιου πολιτικού χώρου, στη δοκιμαϊκή, φιλοσοφική παραγωγή του Σταύρου Ζουμπουλάκη; Για να αποσαφηνίσουμε εναργέστερα τον τρόπο με τον οποίον εξετάζει το σχετικό πρόβλημα ο Σταύρος Ζουμπουλάκης, είναι καλό να εξετάσουμε μια παραδειγματική πτυχή του: το πώς δοκιμάζεται η σχέση ηθικής ελευθερίας και ηθικής ευδύνης, ως προς τον δημόσιο, πολιτικό χώρο, κατά την προσπάθεια να εξηγηθεί ο επελαύνων νεοαζιζμός, σήμερα, καθώς και η ενδεχόμενη αποσάθρωση της αξιακής συνοχής αυτού του χώρου, ακριβώς λόγω αυτής της επέλασης.

Αυτό το παράδειγμα δείχνει πώς ανταποκρίνεται, σε αυτή την πρόκληση, ο πρακτικός χαρακτήρας της ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας. Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης, με γνώμονα τη σχέση ηθικής ελευθερίας και ηθικής ευδύνης, αλλά και των πολιτικών συνεπειών που απορρέουν από αυτή τη σχέση, εξετάζει δύο εκδοχές του προβλήματος: τι ευδύνη υπάρχει για την απώλεια της ιστορικής μνήμης ως προς το μείζον έγκλημα του ναζισμού, στην πρώτη ιστορική μορφή του, και τι συνεπάγεται η αναβίωσή του, όχι μόνο γενικώς, αλλά στην πατρίδα μας ιδιαιτέρως. Ως προς την πρώτη εκδοχή του προβλήματος: η εξηγητική, αιτιώδης συνάφεια, στην οποία μπορεί να υπαχθεί το εξηγητέο πρόβλημα, συνδέεται, σε μεγάλο βαθμό, με την προσέγγιση της Χάννα Άρεντ, όπως αυτή διατυπώθηκε με αφορμή τη σύλληψη του Άιχμαν. Όπως γνωρίζουμε, η Άρεντ, ήγειρε ισχυρές ενστάσεις ως προς την εξήγηση του φαινομένου της ναζιστικής θηριωδίας με όρους ψυχοπαθολογίας και εξαίρεσης από την κανονικότητα. Αντιθέτως, συνέδεσε – προκαλώντας ισχυρές και έντονες αντιδράσεις – το φαινόμενο με τον κανονικό άνθρωπο. Αυτό που είναι πράγματι απίστευτο, το μαζικό, θηριώδες έγκλημα, το οποίο συνιστά ιστορική γνώση, αλλά, πριν να τελεστεί, ήταν το ριζικώς αδιανόητο για τον ανθρώπινο νου, είναι το «κοινότοπο κακό». Δεν πρόκειται για εξαίρεση από το κανονικό. Η θηριωδία, που ισοδυναμούσε με το όριο του τι μπορούμε να διανοηθούμε ότι θα συμβεί, μπορεί να διαπραχθεί, σε συγκεκριμένες συνθήκες, από τον καθένα και την καθεμία. Δεν χρειάζεται να είναι κάποιος χαρακτηριστικός τύπος ψυχοπαθολογικής απόκλισης,

για να είναι υποκείμενο της τέλεσης τέτοιων πράξεων. Ο εξ αντιδιαστολής συλλογισμός της Αρεντ μάς δείχνει, κατά συνέπεια, ότι δεν μπορεί και δεν πρέπει, πλέον, να εφησυχάζει ο κανονικός άνθρωπος, θεωρώντας ότι δεν τον αφορά κάτι τέτοιο, ότι δηλαδή ο ίδιος, ως μη αποκλίνων, είναι αδύνατο να γίνει φορέας τέτοιων ιδεών που πιθανόν να μετατραπούν και σε αντίστοιχες πράξεις. Η εκμηδένιση της ηθικής ευθύνης, η απαλοιφή της ηθικής αυτοσυνειδησίας και η σχετικοποίηση του κακού, μετά το μείζον έγκλημα και τη μοναδικότητά του, αφορούν τους πάντες.

Εάν το θηριώδες έγκλημα αφορά τους πάντες, εάν η ανοχή σε αυτό και σε αυτούς που μπορούν να το τελέσουν είναι προϋπόθεση για την τέλεσή του, τότε η σχέση ηθικής ελευθερίας και ηθικής ευθύνης, η οποία συνιστά τη συζυγία που μας επιτρέπει να ανασυγκροτήσουμε με μεθοδολογικώς ευχερή τρόπο τον φιλοσοφικό προβληματισμό του Σταύρου Ζουμπουλάκη, δοκιμάζει την ετοιμότητα όλων μας απέναντι σε αυτόν τον κίνδυνο. Εάν, δηλαδή, η επανεμφάνιση του νεοναζισμού δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης, αλλά και της κρίσης του ίδιου του πολιτεύματος, τότε πρέπει να αναρωτηθούμε ποιοι άνθρωποι και συμπολίτες δεξιώνονται αυτές τις ιδέες, τις υποθάλλουν, τις προβάλλουν και επιδεικνύουν επονειδίστη ανοχή στις εγκληματικές πράξεις που διαπράττονται στο όνομα αυτών; Η έννοια της «κοινοτοπίας του κακού» μπορεί, πλέον, να συσχετιστεί ουσιαδώς με την έννοια της ηθικής ελευθερίας και τη βαθύριζη σχέση της με την ηθική ευθύνη. Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης, αναπτύσσοντας τον προβληματισμό του σε αυτό το πλαίσιο, διερωτάται: μπορούμε να συνδέσουμε τη χλιαρή αντίδραση στην επανεμφάνιση του φαινομένου και με τον ρόλο που διαδραματίζει ένας δεσμός, όπως είναι η Εκκλησία, ο οποίος θα μπορούσε να απευδύνει αφυπνιστική έκκληση για την αντιμετώπιση του κινδύνου σε όλες και όλους; Το ερώτημα είναι σηματοδότης για τη χάραξη πορείας που θα θέσει την κύρια συζυγία των εννοιών «ηθική ελευθερία-ηθική ευθύνη», η οποία οργανώνει τον φιλοσοφικό στοχασμό του Σταύρου Ζουμπουλάκη, σε τροχιά γύρω από ζέοντα, πραγματικά προβλήματα. Ανασυγκροτώντας τη σχετική προβληματική του Σ. Ζουμπουλάκη, μπορούμε να την υπαγάγουμε στο ερώτημα: Εφόσον η σχέση ηθικής ελευθερίας και ηθικής ευθύνης είναι τόσο σημαντική για τον άνθρωπο και την οργανωμένη κοινωνική συνύπαρξη και είναι το ίδιο σημαντικό για την εξήγηση της ναζιστικής θηριωδίας, τότε, και την επανεμφάνισή της, σήμερα πώς δοκιμάζεται η ηθική ελευθερία και η ηθική ευθύνη της Εκκλησίας, σε σχέση με τα παραπάνω; Η αντιμετώπιση του ερωτήματος απαιτεί περαιτέρω εξηγήσεις. Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης σκηνοθετεί έναν υποθετικό διάλογο, με υποθετικό συνομιλητή τον καλοπροαίρετο χριστιανό, ο οποίος είναι φίλα διακείμενος στον φορέα του νεοναζισμού. Αυτός ο υποθετικός συνομιλητής εξηγεί τη φιλική του στάση, δικαιολογούμενος ότι ο νεοναζιστικός φορέας εκφράζεται υπέρ της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο φορέας του νεοναζισμού, στη χώρα μας, θα κάνει ό, τι έκανε και ο πρωτογενής φορέας του φασισμού και ναζισμού, στην Ιταλία και τη Γερμανία: και οι Ιταλοί φασίστες και οι Γερμανοί ναζί μόλις αισθάνθηκαν αρκετά ισχυροί και με μαζικά ερείσματα, εγκατέλειψαν τον αντιχριστιανικό, παγανιστικό λόγο και εκδηλώθηκαν ως υπερασπιστές της Εκκλησίας

Στη χώρα μας, συμβαίνει κάτι παρόμοιο. Ο εγχώριος φορέας απευδύνεται σε μια Ορθόδοξη Εκκλησία «υποταγμένη στη ναζιστικά ερμηνευόμενη αλήθεια της αιώνιας Ελλάδας, όπερ σημαίνει ότι οι Αλβανοί, επί παραδείγματι, ή οι Βούλγαροι και, ακόμη περισσότερο, οι Αφρικανοί Ορθόδοξοι είναι, ως αιωνίως μη Έλληνες, εξ ορισμού εχθροί και πρέπει, επομένως, να τους επιφυλάσσουμε τη σκληρή μοίρα που αρμόζει στους εχθρούς της ελληνικής φυλής». Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης, στις σχετικές παρεμβάσεις του, εξηγεί το φαινόμενο μέσω της ιστορικής του διαμόρφωσης. Αναζητεί τα εξηγητικά αίτια στην ταύτιση της Εκκλησίας με το μετεμφυλιακό κράτος και τον αντικομμουνισμό της εποχής, αλλά και με τη συνεργασία της ιεραρχίας με το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου, για να καταλήξει ότι «η Εκκλησία έχει την υποχρέωση να δίνει τη μαρτυρία του Ευαγγελίου μέσα στην κοινωνία», σεβόμενη τις δημοκρατικές αξίες και μένοντας μακριά από οποιαδήποτε πολιτική χειραγώγησης και κατεξουσιασμού της κοινωνίας.

IV.

Το νεοναζιστικό φαινόμενο συνιστά παράδειγμα ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίον δοκιμάζεται, ξανά σήμερα, η σχέση ηθικής ελευθερίας και ηθικής ευδύνης, που αποτελεί τον πυρήνα του φιλοσοφικού και ηθικοπολιτικού στοχασμού του Σταύρου Ζουμπουλάκη, σε σχέση πάντοτε με τη μεταφυσική διερώτηση και τον προβληματισμό για την ηθική αξία της πίστης, στον σύγχρονο κόσμο. Για να καταστεί σαφέστερο το πώς επεξεργάζεται αυτή τη σχέση ο Σταύρος Ζουμπουλάκης, ας δούμε τον τρόπο με τον οποίο στοχάζεται την κρισιμότητα της ηθικής ευδύνης για τον προσδιορισμό της έννοιας της ηθικής ελευθερίας. Για τον Σταύρο Ζουμπουλάκη, η έννοια της ηθικής ευδύνης είναι έννοια με διαπλαστική ισχύ για τη διαμόρφωση των ηθικών διλημάτων. Το αν θα πρέπει να επιλέξουμε ανάμεσα σε α και β, στο πλαίσιο ενός ηθικού διλήματος, δεν αφορά μόνο την ηθική μας ελευθερία, δηλαδή τον βαθμό στον οποίον είμαστε όντως ελεύθεροι να επιλέξουμε, αλλά και την ευθύνη αυτής της επιλογής, με συνυπολογισμό των παρεπόμενων συνεπειών. Για τον Σταύρο Ζουμπουλάκη, αυτό ισοδυναμεί με μια ανιδιοτελή επιλογή. Η ηθική επιλογή σημαίνει ότι, χωρίς να αγνοούμε την πραγματικότητα και τις καταστάσεις που διαμορφώνονται μέσα σε αυτήν, ώστε να ανακύπτουν ηθικά διλήματα, είμαστε ένοχοι, όταν δεν πράττουμε σύμφωνα με την ηθική μας συνείδηση. Αυτό σημαίνει ότι είμαστε και παλεύουμε να μείνουμε ηθικώς ελεύθεροι. Δεν υπάρχει δυνατότητα αναγνώρισης και ανάληψης της ηθικής ευδύνης έξω από τον ορίζοντα της ηθικής ελευθερίας. Η τελευταία είναι το πεδίο στο οποίο σχηματίζεται ο γνώμονας των ηθικών μας επιλογών. Σε αυτό το πεδίο χαράσσεται ο προσανατολισμός της ηθικοπρακτικής μας συμπεριφοράς. Το να αποφασίζουμε υπέρ του α ή του β, σε συγκεκριμένες περιστάσεις, είναι πράξη απότοκη της δοκιμαζόμενης ηθικής μας ελευθερίας. Αυτή η δοκιμασία αναδεικνύει το ζήτημα της πίστης σε ζήτημα ουσιαδώς συναφές με την ηθική μας ελευθερία και τη συμφύση ηθική ευθύνη. Πρέπει να πιστεύουμε, εμείς οι ίδιοι, στην ηθική μας ελευθερία; Μπορούμε να είμαστε ηθικώς ελεύθεροι και ηθικώς υπεύθυνοι, χωρίς αυτή την πίστη; Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης συνδέει τα

παραπάνω ακριβώς με αυτήν την πίστη. Όμως, και αυτή ακόμη δεν αρκεί, χωρίς τη διαρκή μαρτυρία. Η τελευταία είναι, για τον Σταύρο Ζουμπουλάκη, η μόνιμη επισήμανση του ότι είμαστε εδώ, παρόντες, έτοιμοι να βεβαιώσουμε την ανησυχία της ηθικής συνείδησης, την έγνοια για την ηθική ελευθερία, τους περιορισμούς και τους αυτοπεριορισμούς της, αλλά και το μάχιμο φρόνημα για τη διαφύλαξη της ηθικής ευθύνης. Και, τώρα, μιας που είπα «μάχιμο φρόνημα», θα πω και κάτι όχι για τον διανοητή και συγγραφέα Σταύρο Ζουμπουλάκη, αλλά για τον φίλο μου τον Σταύρο. Οι φίλοι μας μάς θυμίζουν πράγματα που αγαπούμε και, γι' αυτό, τους συνδέουμε με αυτά. Όταν δεν τους έχουμε δίπλα μας, στα τραπέζια της ανθρωπίνης συντροφικότητας και της συναισθηματικής μοιρασιάς, αυτά που μας τους θυμίζουν μας τους φέρνουν στον νου, τους κάνουν να είναι μαζί μας, να ανταμώνουμε ξανά. Εμένα ο Σταύρος μού θυμίζει το αγαπημένο μου ποίημα, το «Οι Γάτες του Άη Νικόλα» του Σεφέρη. Αυτό είναι «μάχιμο φρόνημα». Χωρίς το βάρος, το σθένος και την κόψη τέτοιου φρόνηματος, ηθική ελευθερία δεν έχει. Είναι η προϋπόθεσή του. Κανείς δεν είναι ελεύθερος χωρίς αυτό. Είναι καλός – εξυπηρετικός σε αυτή την περίπτωση – μεταπράτης της αυθαιρεσίας των ισχυρών, που δείχνουν ισχυροί, επειδή ο ίδιος διάλεξε να είσαι υποτακτικός τους. Γι' αυτό τιμώ τον Σταύρο Ζουμπουλάκη: επειδή είναι ακριβώς το αντίθετο. Τόσο αντίθετος, ώστε να καταφέρει να μου θυμίζει αυτό το ποίημα.